

AUTOMATIZIRANI ČOVJEK

Jakov Jukić

Ako je socijalizacija planeta najočitija od svih novosti našeg svijeta, onda je industrijalizacija njezin prvi uzrok. Na izvorištu svih velikih promjena našega vremena stoji neslućeni i izvanredni razvoj znanosti i tehnike. Zahvaljujući tehnici i njezinim iznašaćima čovjek je radikalno izmijenio sliku svijeta, izokrenuo stare vrijednosti i uvrstio nove ideale u svoj mentalitet. Ništa toliko nije potreslo stare duhovne navike i zamračilo ustaljena obzorja, koliko upravo dolazak stroja na scenu ljudske povijesti. On znači prekretnicu i raskrnicu, nemilosrdan raskid i novost, obećanje i strepnju.

Čovjek je do pojave stroja polagano usavršavao svoju postojbinu i uvjete svoje egzistencije. Razvoj je tekao po mjeri njegove izdržljivosti i prilagodljivosti. Od pojave moderne tehnike, ubrzanje je postalo toliko da je izazvalo jednu od najtežih kriza adaptacije u duhovnom razvoju čovječanstva. Brišu se očitosti prirode: mijenja se tok rijeka i površina zemlje, ritam rasta životinja i biljki, dakle samo prirodno vrijeme i prirodni prostor. Transformira se prirodni prostor u novi vještački prostor i prirodni ritam u novi vještački ritam života a da čovjek nije uvijek siguran je li ta nova tehnička i tehnološka sredina u skladu s dubokim zahtjevima njegove osobnosti. Dok se geološka evolucija realizirala toliko sporo da su se ljudske grupe imale vremena adaptirati, tehnička revolucija obnavlja svijet takvom brzinom da čovjekov smještaj u novi prostor biva svakim danom sve dramatičniji i riskantniji za njegovo antropološko ravnojesje.

Novost tehnike u modernom smislu riječi nije stara pojava. Ima jedva dvjesta godina da je svijet spopala »zlatna« groznica tehničkog napretka. Narodi zapadne civilizacije ostali su u svojem tehničkom razvoju više od 3000 godina na istoj razini praktičnog znanja i vještina: plug i brod na vesla i jedra bili su jednaki u XVIII stoljeću kao i u doba faraona. A onda je došla neviđena erupcija inovacija i iznašaća koja su u temeljima izmijenile naš stari svijet. Prošli smo u to kratko vrijeme dva društva, jedno »industrijsko« i drugo »potrošačko«, pa ulazimo eto već, prema Hermanu Kahnu, i u treće, »postindustrijsko« društvo, i doživljavamo, prema MacLuhanu, »elektronsku revoluciju«, vraćajući se sretno čulnom univerzalizmu plemenske kulture.

Nije lako tu lucidnu i spektakularnu eksploziju industrije i ljudskog tehničkog genija sabiti u nekoliko redaka običnog teksta, a još manje odgo-netnuti smisao svega toga za našu metafizičku sudbinu. Pa ipak, moguće je taj veliki fenomen suvremene industrijske civilizacije nekako skromnije opisati, dodirujući oprezno i s mnogo smisla za umjerenost tek prizemlje njegovu otkrivanja u bivstvu povjesnosti. Taj se fenomen može raščlaniti u tri osnovna ontička sloja: jedan sloj na razini pojavnosti, drugi sloj na razini ideologije i treći sloj na razini religije. Toj raščlambi odgovaraju i tri naslova naše radnje: fenomenologija industrijske civilizacije, ideologija industrijske civilizacije i religija industrijske civilizacije.

FENOMENOLOGIJA INDUSTRIJSKE CIVILIZACIJE

Na početku razmaha suvremene tehnike i tehnologije stoji znanstvena misao. Ona je izvor svih inovacija u modernoj industrijskoj civilizaciji i glavni razlog opstanka naše tehnokratske kulture. Bez intimne sprege znanosti i tehnike moderni bi svijet zacijelo nestao u smrti opće entropije ili bi ostvario drugačije biće u svojoj povijesnoj mogućnosti, čiji je konkretni oblik, dakako, teško uopće zamisliti. Nekada se tvrdilo da tek s Baconom, Descartesom, Galilejem i Newtonom počinje razdoblje mehanicističke filozofije i da se u njima najprije začela klica znanstvenog etosa i dosljedno tome misao o ontološkoj istoznačnosti svemira i stroja. Danas je početak znanstvene misli vraćen duboko natrag sve do Aristotela, dapače još i ranije, točno u onaj trenutak kada se čista misao odvojila od svojih mističnih izvora. Ta prvobitna čista misao, naime, implicira tehnologiju kao svoju bitnu posljedicu, jer ima odmah u početku instrumentalni karakter, osvajački duh, neskriveni optimizam, represivni mentalitet i utopijsku iluziju metafizičkog progressa. Tako sam tehnički um po nekoj neuklonljivoj unutrašnjoj logici pretpostavlja da je gospodarenje prirodom vezano s gospodarenjem svijeta. Um je, dakle, po svojoj naravi tehnologija i manipulacija, a nisu to tek njegove kasnije realizacije.

Iz te se pretpostavke deduciraju sva svojstva tehničkog uma. Svijet je opisan kao mehanizam koji pristaje na geometrijsku deskripciju i kvantitetnu elaboraciju jer se njegova egzaktnost verificira isključivo kvantitetom. Zato ideali uma postaju matematika i geometrija, jedine znanosti čija logička struktura nema pukotina. Aksiomatika brojeva je stalna, kao što je potpun i geometrijski prostor. Ako je svijet ontološki definiran kao skup instrumenata i mehanizama, dakle kao stroj, onda je prvi poziv razuma da opiše mehanizme stvari i događaja. Biće se strukturiza po mjeri, a potvrđuje u iskustvu, pa tehnologija postaje potvrda vrijednosti znanstvene misli. Um se potvrđuje u tehnologiji, a tehnologija objavljuje tehnicistički karakter uma.

Sve to pokazuje da je svijet racionalno utemeljen. Ono što je realno u biti je i racionalno, jer takvo može uvijek postati. Kvantitativno opisati svijet znači razumjeti ga, a razumjeti ga, znači zagospodariti svijetom.

Odatle jedna opća racionalizacija svijeta, posebno u društvenom životu, gdje dominiraju birokratske strukture i humanistički scijentizam.

Racionalizacija ima svoje pozitivne i negativne aspekte. Znanost donosi univerzalizam, nesebičnost, sistematsku skepsu, objektivnost, ona nije ni nacionalna, ni partikularistička, ni stranačka. Moderni čovjek se i u znanstvenoj etici razlikuje od svojih predaka. Za Platona, Aristotela i Sv. Tomu Akvinskog veličina znanosti je dolazila od njezina objekta: što je objekat jedne znanosti bio uzvišeniji, to je ona bila držana časnijom. Metafizika je bila iznad fizike. Za modernog čovjeka uzvišenost znanosti ne izlazi iz objekta nego iz subjekta, iz čistoće samog istraživanja. Odatle i neka veća sloboda uma u imanenciji, u istraživanju realnog svijeta. Znanstveni um često ispoljava i negativne tendencije. Heidegger drži da je suvremena misao isključivo kalkilirajuća, da ona prvenstveno nešto računa (*das rechnende Denken*), te postajući sve općenitijom, odvraća pažnju od smisla bitka. Ako tako nastavi, može jednog dana postati jedina vrijednost i jedina čovjekova briga.¹ I Karl Mannheim je uvjeren da u suvremenom društvu slabi supstancijalna racionalnost. Slično kao prije Simmel i Max Weber, on razlikuje funkcionalnu i supstancijalnu racionalnost; dok se prva odnosi na aktivnosti članova društva u odnosu na objektivne ciljeve, druga znači sposobnost inteligentnog djelovanja u životnoj situaciji, temeljeći se na vlastitoj intuiciji i sposobnostima nezavisnog suđenja.² Upravo odsutnost supstancijalne racionalnosti omogućuje u zbiljskom redu jačanje negativnih elemenata: tehnizaciju i automatizaciju života, birokratsku kontrolu ljudskih inicijativa, planifikaciju i racionalizaciju svih oblika čovječjeg bivstvovanja. Osim toga, znanstveni se um poglavito bavi predmetima, on je upravljen na stvari, pa čovjek može postati žrtvom ne samo »lažnih ideologija« i »krivih misli« nego žrtva vezanosti za stvar. Odatle jedno postvarenje svijeta ili reifikacija, dosljedno tome i jedan pravi materijalizam etičkog određenja.

Za potpuno razumijevanje industrijske civilizacije neće biti dovoljan opis dvaju spomenutih njezinih dijelova, znanosti i tehnike. Potrebno je tome nadodati treći izvor: ljudsko koristoljublje i egoizam. Teško je zamisliti da bi se taj golemi aparat ljudi i strojeva mogao uzdržavati bez jednog psihološkog motiva, dovoljno snažnog da čovjek ne posustane u nedaćama i tegobama razvoja. Strojevi se nisu umnožili prema potrebama čovjeka, nego prema potrebama njegova koristoljublja. Egoizam se našao u posjedu strašnog instrumenta, stroja, s kojim je u stvari započela novovjeka avantura bogatstva. Novac, korist, profit, stvari, probitak — to je ono što stvarno dominira industrijskom civilizacijom, kojoj je cilj bogatstvo, a ne život. U njoj čovjek nije određen time što on jest, nego time što on ima. Rad je shvaćen kao roba, jednako kao i ostali predmeti u proizvodnji, pa je poduće definirano stvarima, a ne osobama. Bez te želje za bogaćenjem, koja stoji u središtu modernog građanskog društva, nije moguće uopće razumjeti upotrebu i zloupotrebu znanosti od strane tehnologije. Ona se

¹ Martin Heidegger, *Der Satz vom Grund*, Pfullingen, 1957, str. 199.

² Karl Mannheim, *Man and Society in an Age of Reconstruction*, London, 1954; Arnold Gehlen, *Die Seele im technischen Zeitalter. Socialpsychologische Probleme in der industriellen Gesellschaft*, Hamburg, 1957.

može tumačiti i drugim razlozima, ali je samo težnja za probitkom može potpuno objasniti.

Time bi bio završen bitni opis postanka moderne industrijske civilizacije. Ostalo spada na činjenice i može se lako naći u svakoj novijoj povijesti.³ Civilizacija industrijskog tipa uzima mjesto društvu agrarnog tipa. Ta progresivna supstitucija, koja je ireverzibilna, uzrokuje u načinu mišljenja i života takve radikalne promjene da predstavlja fundamentalni događaj našeg vremena. Moderni čovjek ima neograničeno povjerenje u tehniku i tehnologiju, jer njima duguje sigurnost, udobnost, probitak, progres i užitak — sve ono u što vjeruje naša civilizacija. Tehnika nije samo formirala psihosociološki habitus suvremenog čovjeka, ona je na neki način ponovo oblikovala svijet, jer je razbila pregrade koje su nekada dijelile narode i pojedince. Mnogi sociolozi ističu taj univerzalizam tehničke kulture i način života koji iz nje proizlazi.⁴ Raymond Aron smatra da je stroj primarni element suvremenog društva, jednako važan u kapitalističkom kao i u socijalističkom društvu. Fenomen industrije revolucionalizira stil života prije i više od svake ideologije. Istok i Zapad ne razlikuje toliko ideologiju, koliko ih povezuje sličnost svakidašnjeg života. Ono što se brani na Istoku i na Zapadu identična je vrijednost: znanstveni materijalizam i euforija tehnicizma. Ideal sreće je jednak. Pritisak industrijskog načina života izjednačuje i totalizira, pa se na svim točkama planeta javlja uvijek isti markuzeovski jednodimenzionalni čovjek.

Ne bismo smjeli zaboraviti da u podzemlju svjetskog bogatstva leži zakopan rad mnogih generacija. Doduše, rad je u svjetovnim ideologijama redovito egzaltiran kao čovjekovo najveće dostojanstvo, ali je u zbilji življen kao poniženje, otuđenje, krađa i prezir. Dvjesto godina proleterskog izagnanstva u tvorničke tamnice i mučilišta — cijena je našega današnjeg blagostanja. Ta opskurna povijest izašla je konačno iz anonimnosti i teško optužuje savjest modernog čovjeka. Golema masa ljudi bila je i još uvijek je osuđena na nestvaralački rad, na strašan, mučan i rop-ski rad. Treba čitati Simone Weil i Michèle Aumonta pa se osvjedočiti na koju je tragičnu razinu izopćenja i mučnine često spušten ljudski stvaralaški ponos. Povijesno gledajući, na početku ovog tjeskobnog iskustva stoji podjela rada i rad vezan uz stroj.

Moderno industrijsko društvo temelji se na tehničkom usavršavanju i na sve većoj specijalizaciji rada. Operacije koje su nekada bile povezane u rukama samo jednog obrtnika, u toku XIX i XX stoljeća se raščlanjuju na cijeli niz elementarnih zadataka koji lome cjelovitost zanatlijskog rada. Rad je razmravljen i rasparčan. Pored toga on je u svojem velikom dijelu vezan za stroj, jer stroj sada vrši radne operacije, a ne više čovjek. U zanatskoj kulturi rad se izražavao kao nešto zaokruženo, dovršeno i intimno doživljeno, slično kao što je obrtnički alat bio osoban radniku, dominiran potpuno sposobnošću i vještinom njegovih ruku. Stroj je autonoman, jedan put napravljen, on se ponaša kao nezavisna

³ Maurice Dumas, *Histoire de la civilisation technique*, Paris, 1962.

⁴ Raymond Aron, *Dix-huit leçons sur la société industrielle*, Paris, 1962; Dominique Dubarle, *La civilisation et l'atome*, Paris, 1962; Thibor Mende, *Regards sur l'histoire de demain*, Paris, 1954.

inteligencija i struktura. Radnik gubi dostojanstvo stvaraoca, jer postaje poslužitelj stroja, dolazi, naime, do postepenog odalečivanja radnika od objekta rada. U tom smislu pojava stroja ima jedno zaista revolucionarno značenje i nije dozvoljeno uspoređivati stroj s obrtničkim oruđem, kao da bi on bio njegov nastavak i njegovo povećanje. Treba reći baš protivno: dok je obrtničko oruđe produženje ljudske ruke, pa je u uskoj vezi s njegovom osobnošću, stroj ima svoj unutrašnji zakon i pokorava se posebnim zahtjevima tehnike. Zadatak određuje mašina, a ne postavlja ga više neposredno sam čovjek. Na izvorištu te novosti u obzorju rada stoji sretan praktični savez racionalizacije i koristoljublja. Svaka moderna organizacija rada (*Scientific Management*) pretpostavlja da znanstvenu racionalizaciju rada nužno prati raščlanjivanje zadataka, što povećava radni učinak specijaliziranih radnika i opseg proizvodnje, smanjujući cijenu koštanja predmeta proizvedenih u velikoj seriji. Tako nastaju novi prostori industrijskog rada, dakako najkorisniji i najracionalniji u isto vrijeme, ali praćeni neslućenim nelagodnostima i opasnostima. Industrijski rad uz tekuću vrpcu muči radnika prinudnim ritmom, jer ritam stroja nije isti kao što je i ritam ljudskog tijela. O tome su opširno pisali Marcel Mauss i Georges Friedmann.⁵ Prvi je proučavao odnos društvenih struktura i prirodnog ritma u primitivnim kulturama, a drugi novost »tehničkog« vremena naspram »prirodnom« vremenu. Izvještaji govore o tome da Eskimi imaju drugačiju socijalnu strukturu i da se različito vladaju u zavisnosti od godišnjih doba. Ljeti su socijalne veze oslabljene, obitelji nisu okupljene u stalnim prebivalištima, nego rastrkane pod šatore, vrijeme je lova i ribolova, a sakralni se element pojavljuje samo u rođenju i smrti. Zimi se situacija mijenja. To je vrijeme kontemplacije i dodira s nevidljivim: duge arktičke noći provode se u mnogim svečanostima i igrama, sazivaju se zajednički pokojnici da zauzmu mjesto između živih. Postoji, dakle, prirodna razdioba vremena koja dijeli samo društveno vrijeme i čini da je rad uvijek vezan, u svojoj intenzivnosti i svojim sadržajem, s ritmom prirode, s izmjenom godišnjih dobi, s kišom, sa suncem, s danom ili noći, s rastom životinja i biljki. U posve drugačiji ritam ubačen je čovjek modernog doba, koji se, podvrgnut ritmu stroja, izlaže tenzijama mehaničkog ponavljanja uvijek istih pokreta, bez obzira na to odgovara li to prirodnom ritmu njegova egzistencijalnog sustava. Bilo da slijedi rad najboljeg radnika, kao u teylorizmu, bilo da slijedi rad srednjega ili najlošijega, kao u preporukama psihotehničara, radnik ne može raditi prema svom osobnom ritmu. To izaziva štetne posljedice po njegovo fizičko i mentalno zdravlje. Monotonija povećava umor, dovodi do fizioloških i nervnih oštećenja, kao, recimo, do grčenja mišića, glavobolje, gluhoće i upale živaca. Zapažena je koleracija između monotonih radnih operacija i industrijskog umora, jednako kao i između monotonije i dosade, koja je subjektivni izražaj monotonije; istaknut je ubitačan spoj buke i prinudnog ritma u tvornici, buka, naime, zaglušuje, gnječi, ponizuje i krade prostor akustične slobode, priječeći imaginaciju i sabranost. Neprilike koje izlaze iz isključive i produžene aktivnosti

⁵ Georges Friedmann, *Où va le travail humain?*, Paris, 1954; Marcel Mauss, *Essai sur les variations saisonnières des sociétés Eskimo. Etude de morphologie sociale*, u »Année sociologique«, 1904—1905, str. 39—132.

maloga broja mišića još su veće na psihičkom području, jer se očituju u raznim duševnim bolestima, psihosteniji i neurasteniji. Već je skovan naziv »industrijske neuroze« koja se javlja kao posljedica jednoličnog i opetujućeg rada u tvornicama. Wyatt i Langdon, koji su ispitivali monotone radnje, tvrde da su samo neke tipološke kategorije sposobne da se pokore ritmu stroja, koji moraju slijediti, dok su za druge ti uvjeti nepodnošljivi, pa nije čudo što su u prvom razdoblju kapitalizma mnogi radnici bivali otpušteni jer nisu mogli slijediti ubitačan ritam pokretne vrpce.

Nepriličnosti industrijskog rada različite su i mnogostruke. Premda povijesno pripadaju prvom razdoblju kapitalističkog uspona i industrijske ekspanzije, te negativnosti vrše i danas svoj štetan utjecaj i ne može se reći da su posve iščezle. Budući da smo neke nepriličnosti već nabrojili, govoreći o prisilnom ritmu koji uvodi stroj u prostor rada, preostaje nam spomenuti one druge, vezane uz razmravljeni rad. Specijalizirani rad natjerava većinu ljudi da izvršavaju vrlo reducirane funkcije, često samo formalno, što doduše stvara visoke specijaliste, ali im sve više smanjuje funkcije. Takav rad ne obogaćuje, radnikovo znanje ne raste i ne daje ploda, jer razvija samo mehaničku naviku vlastite specijalizacije. Radnik je privezan za svoj posebni zadatak te mu nije ostavljen nikakav izbor, prepuštena možda neka odluka u radu. Stoga on svoje radnje izvršava mehanički i nezainteresirano, ne daje trudu svoj unutrašnji pristanak i odobrenje, dapače ni svoju volju, ni svoju inteligenciju. Posljedice te zle volje, ili još točnije ove »ne-volje«, ne mogu se izmjeriti jer vrše nevidljivo obustavljanje produkcije. Postoje, doduše, mnogi načini da se ta opstrukcija izigra ili nadmudri, recimo sistemom vrpce ili premijama, ali to ne znači da samim tim radnik rehabilitira svoj unutrašnji pristanak razmravljenom radu, protivno, u takvim strukturama on postaje još razdražljiviji i hostilniji prema svojoj okolini.⁶ Radnik je izvorno u svojoj biti nezadovoljan razmravljenim radom, jer takav rad isključuje raznolikost, cjelovitost, odgovornost, inicijativu i smisao, on se obavlja bez interesa, zadovoljstva, pristanka i stvaralačke radosti. Dapače, često nije dovoljno ni motiviran te se radniku konačno pokazuje kao krajnje tuđ i nametnut. Raščlanjivanje rada u sitne dijelove oduzelo je radniku još jedan tradicionalni izvor radosti: dodir s materijom i poznavanje materije. Po nekoj čudnoj logici, čovjeku koji je sav obuzet materijom, u radu je te iste materije lišen pokretom i bijegom predmeta na tekućoj vrpci. Zbog toga je rad izgubio i svojstvo »dovršenosti«. U specijaliziranoj i raščlanjenoj proizvodnji zadaci su uvijek »isprekidani« i »nedovršeni«, pa radnik osjeća da je abortirao u svojoj kreativnosti jer nikada neće do kraja završiti svoj zadatak. No, daleko najteža od svih posljedica industrijskog rada jest u dihotomiji misli i djelatnosti, u odvajanju *logosa* i *praxisa*. Inteligencija se povlači iz operacija čiste proizvodnje, premješta se u biro, u tehničku pripremu rada, gdje se jedino i začinje tehnička zamisao. U svakoj od tih djelatnosti čovjek se osjeća osakaćenim jer je njegova intimna struktura jednako okrenuta prema misli kao i prema

⁶ Hans Freyer, *Theorie des gegenwärtigen Zeitalters*, Stuttgart, 1956, str. 124; Pierre Bigo, *La doctrine sociale de l'Église, Recherche et dialogue* Paris, 1966, str. 391.

akciji. Mnoge su ankete pokazale da to jednostrano usmjerenje radnikove osobe prema »despiritualiziranoj« aktivnosti stvara uvjete za potpun robotizaciju rada, gdje bi još jedino idioti mogli uspješno izvršavati jednostavne zadatke. Za umetanje danima i danima jedne te iste opruge u cilindar za navoj ne samo da se ne traži naročita inteligencija nego je mnogo bolje ako je nje što manje. U nekim američkim poduzećima radnici se prilikom primanja testiraju, da bi se najinteligentniji isključili, jer se pokazalo da takvi slabije izvršavaju parcijalne poslove od drugih. U. S. Rubber Company je angažirala mlade djevojke nedovoljne inteligencije, i one su, navodno, pokazale izvrsne rezultate.⁷ Um je stvorio tehnologiju, a sada je iz nje lukavo pobjegao da bi mogao bolje služiti stvaranju bogatstva u dehumaniziranom prostoru potpune racionalizacije.

Nabrojili smo neke negativne momente tehnicističke organizacije rada. Sociolozi i psihotehničari koji su ih otkrili i opisali, sugerirali su sredstva za njihovo postupno odstranjenje.⁸ U tome nisu potpuno uspjeli, ali su opširnim i dokumentiranim materijalom svratili pozornost na odrednice rješavanja, otvarajući humanistički horizont rada u uvjetima industrijske civilizacije. Znanstveno istraživanje pokreta rada, odnos konstrukcije stroja prema radnikovim fiziološkim funkcijama, problem umora, trajanje rada i pauze rada, temperatura, vlaga, ventilacija, svjetlost, buka, nesreće na poslu — neki su od prvih predmeta proučavanja psihologije i fiziologije rada. Podneblje tvorničkog života danas je toliko istraženo sa stajališta reagiranja čovjekove biopsihološke konstitucije da je moguće ustvrditi kako je postignut znatan napredak u primjeni znanstvenih metoda na uvjete industrijskog rada. Konstrukcija strojeva i radnih instrumenata prilagođuje se čovjeku do te mjere da je rad zaista postao lakši i ugodniji. Naravno, ta čisto izvanjska poboljšanja nisu odstranila sve štetne posljedice podjele rada. Za njihovo prevladavanje trebali bi radikalnije mjere, koje se često gospodarski ne opravdavaju, premda su u pogledu humanosti i fizičkog zdravlja svakako potrebne, a što još jednom potvrđuje u kolikom dijelu materijalizam i kapitalizam inspiriraju napredak naše civilizacije. Od radikalnijih mjera s kojima se želi suzbiti opasnost podjele rada i pretjerane specijalizacije spominje se najprije potreba integracije radnikove osobnosti u globalnom društvenom cilju, što bi zacijelo u dosljednom sprovađanju iziskivalo izmjenu postojećih struktura u mnogim vladajućim sistemima. Radnik će, naime, mnogo lakše podnijeti nelagode specijaliziranih zadataka ako se bude osjećao integriran u jednu osvijješćenu zajednicu povjerenja, razumijevanja i odgovornosti, nego ako je bude doživljavao kao skup tegoba i neprijateljstava. Dalje se spominje potreba dvostruke izobrazbe: tehničke i opće; ona sretno sjedinjuje specijalizirane zadatke u jednu razumljivu cjelinu koja radniku otvara vidik smislenosti njegova vlastitog rada i rada dru-

⁷ Žorž Fradman, *Problemi čovjeka u industrijskom mašinstvu*, Sarajevo, 1964, str. 146, 180.

⁸ Georges Friedmann, *Razmravljeni rad, Specijalizacija i rasonoda*, Zagreb, 1959; Žorž Fradman, *Problemi čovjeka u industrijskom mašinstvu*, Sarajevo, 1964; Georges Friedmann, *Où va le travail humain?* Paris, 1954; Georges Friedmann, Pierre Naville, *Tratté de sociologie du travail*, Paris, 1961; Pierre Naville, *Essai sur la qualification du travail*, Paris, 1956; Hyancinthe Dubreuil, *Des robots ou des hommes?* Paris, 1956.

gih radnika, omogućavajući mu razumijevanje znanstvenog temelja sve industrijske proizvodnje. Dapače, preporučuje se uvođenje politehnizma, gdje bi svaki radnik bio na neki način praktički uvježban u cijelom nizu proizvodnih operacija jednog industrijskog sistema, što bi rehabilitiralo smislenost cjeline, koju je razmravljeni rad razbio u mnoštvo nerazumljivih komadića. Konačno, bilo bi potrebno da se sistemom proširivanja zadataka, metodičkim premještajem i rotacijom radnih mjesta, radu vrati intelektualna vrijednost i jedinstvo. Tako bi se uvela raznolikost i zanimljivost u radu, koja je izgleda izgubljena. Mijenjajući mjesto radnik dobija pregled cjelokupne proizvodnje, a time i vraća njezinu cjelovitost. Jedan se dio tih preporuka psihotehničara uspio ipak realizirati, drugi samo djelomično, dok je treći dio, dakako najveći, ostao neprovedljiva teorija i mrtvo slovo u knjigama sociologa i psihotehničara. Za provedbu tako radikalnih mjera, tražio se, naime, jedan posve novi društveni mentalitet, humanistički orijentiran i s manje isključivo gospodarske zauzetosti, a tu koncepciju nije nitko od mogućnika svijeta zagovarao. Uostalom, mnogo se toga nije uspjelo realizirati iz jednostavnog razloga što je razvoj tehnike tekao mnogo brže od otkrivanja ljudskih problema koji su se oko toga razvoja tragično ispleli. Čovjek je, kao i uvijek, išao sporije od svoga egoizma.

Drugi stupanj u razvoju industrijske civilizacije označen je pojavom automatizacije. Strojevi postaju nezavisni od čovjekove posluge, međusobno spojeni i jednom pokrenuti od ljudske zamisli, oni se samostalno kreću, mnogostruko povećavajući produkciju korisnih dobara. Čovjek je definitivno eliminiran iz neposredne proizvodnje, bilo da je postavljen još samo na početku toga čudnovatog mehanizma strojeva kao njegov pronalazač, bilo na kraju kao njegov potrošač. Ostalo je prepušteno golemom kompleksu mehanizama koji se sami pokreću, obavljajući nekadašnji teški čovjekov fizički rad. Stroj iz 1900. godine je bio tako nesavršeno konstruiran da je tražio služenje, pa je radnik postao dodatak stroju, jedna vrst dopunske mašine, ponavljajući ritam i pokrete stroja. Protivno tome, stroj iz 1950. je već potpuno automatiziran, te čovjek samo nadzire rad stroja, odnosno posreduje u slučaju kvara ili promjene rada. Njegova intervencija traži refleksiju, inteligenciju i pažnju, dakle spremnosti razumnog dijela bića, a ne automatsko ponavljanje pokreta. Daleko od toga da bi automatizacija odvušla čovjeka u svoj vlastiti prostor mehaničkog determinizma, ona uzima na sebe sve zadaće koje pripadaju radnjama nesvjesnog ponavljanja, dakle oslobađa čovjeka od ropskog rada i ostavlja mu radnje što očekuju živa i potpuna čovjeka, inteligenciju i sposobnost za predviđanje. Što taj razvoj bude tekao brže, to će ljudski rad biti udaljeniji od uvjeta koji impliciraju podvrgavanje režimu jednostavnog automatizma.⁹ To označava stvaran uspjeh tehničkog uma. Napretkom automatizacije bit će odstranjene i zle posljedice specijaliziranog rada, što može značiti da sadašnja fragmentarnost rada predstavlja samo jedan prelazni stadij u razvoju industrijskog društva, ili, kako kaže Fourastié, prelazno ropstvo nepotpune mehanizacije. Potpunom automatizacijom ne bi iščezli samo raščlanjeni i monotoni poslovi, dakle, sam

⁹ Jean Fourastié, *Le Grand espoir du XX siècle*, Paris, 1952, str. 234.

razmrvljeni rad, nego bi ista logika razvoja dovela do revalorizacije novih zanimanja i kvalifikacija, jer moderni mašinizam traži sve veće znanje i sposobnosti u radu. Danas i najniža zanimanja zahtijevaju neku kvalifikaciju, tj. ne samo animalnu napetost tijela, nego, također, aplikaciju inteligencije, bolje rečeno preciznost, pažnju, snalažljivost i odgovornost u radu. Zahtjevi veće kvalifikacije i naobrazbe, šireg stručnog znanja i univerzalnijeg praktičnog iskustva, naprosto su imperativ razine suvremenog tehničkog napretka, jer nadzirati i održavati komplicirane i delikatne strojeve može samo radnik visoke tehničke kulture.¹⁰ Ta potreba za sve većim kvalifikacijama i znanjem postaje presudna u razvoju moderne proizvodnje, jer može imati dalekosežne posljedice za idejni i intelektualni radnikov status. Na tu ćemo se temu, međutim, vratiti kad budemo govorili o sudbini religije u industrijskoj civilizaciji.

Premda su mnoge zle tendencije mehaniziranog rada iščezle u uvjetima automatizacije, nije ni ta najnovija pojava u tehničkoj evoluciji i revoluciji označila kraj svim otuđenjima i frustracijama industrijskog rada. Mnogi su automatizaciji dali ideologijski sadržaj utopije, dok je ona u stvari bila skromno poboljšanje na mučnom putu ljudskog oslobođenja. Sigurno da je automatizacija pomogla da se smanji težina ručnog rada, ali se zato povećala intelektualna i moralna mučnina rada od jedne sve preciznije i moćnije tehnokratske organizacije. Čovjekova zbiljska sloboda stvaralaštva i ovdje je osjetno reducirana glomaznošću tehničkog aparata, jer radnik neće moći sudjelovati u nekoj tehnološkoj odluci, već jedino u njezinoj realizaciji.¹¹ Radnik mora opsluživati čitavu seriju preciznih uputa, koje ne dozvoljavaju osobno odstupanje i spontanu inicijativu, od njega se sada najviše traži da bude pedantan izvršilac programa, usklađujući vlastite radnje s vizualnim impulsima. Njegov se zadatak sastoji u tome da koncentrira svu pažnju na pojedine brojčanike i znakove mehanizma i da odgovori na njihove signale. Čovjek nije inteligencijom prisutan u produkciji, nego poslušnošću upućen na ispravke nedovoljno savršene inteligencije tvorničkih postrojenja i automatizama. Spomenuli smo da radnikova aktivnost neće biti manualna u tradicionalnom značenju, nego intelektualna, ali na jedan posebno nov način. Muskularni napor bit će zamijenjen naporom pažnje i pozornosti u prostoru koji je napučen simbolima i znakovima. Stoga će kriterij vrijednosti rada biti tražen u sigurnosti, točnosti, koncentriranosti i u brzini primanja i odašiljanja poruka, što se s vremenom lako može degenerirati, pa da kriterij vrijednosti rada bude tražen u svojstvima manje osobnosti i automatizirane poslušnosti. Ako to postane profesionalna povlastica i prednost u izboru, onda nas automatizacija može vrlo brzo vratiti u nedostojno stanje prevlasti stroja iz prvog razdoblja industrijske revolucije. Opasnosti su, dakle, ostale, makar da se njihov sadržaj izmijenio.

Uostalom, ako su blagodati automatizacija zaista prijelomne i pune obećanja, nisu to na žalost istovremeno i njezine mogućnosti primjene.

¹⁰ Jean Fourastié, *Machinisme et le Bien-être*, Paris, 1951; Peter F. Drucker, *The Practice of Management*, New York, 1954; Alain Touraine, *Sociologie de l'action*, Paris, 1965; Sabino S. Acquaviva, *Automazione e nuova classe*, Bologna, 1964.

¹¹ Georges Friedmann, *Industrial Society. The Emergence of the Human Problems of Automation*, Glencoe, 1955.

Optimizmu se ispriječila jednostavna činjenica da automatizaciju nije moguće provesti u većem dijelu gospodarskih zanimanja. Primjena automatizacije je, dakle, ograničena. Prema jednoj procjeni iz 1952. godine u Sjedinjenim Američkim Državama sve gospodarske djelatnosti u kojima se može uvesti automatizacija upošljavaju samo 8% aktivnog stanovništva. Automatizacija će se vrlo malo iskoristiti u poljoprivredi, rudnicima, gradnji, trgovini na malo i proizvodnji u malim serijama, a da ne govorimo o tercijarnim aktivnostima gdje automatizacija uopće neće moći nadomjestiti čovjeka u radu. Pri tome ne smijemo zaboraviti da npr. tek 10% zaposlenog pučanstva u Indiji radi u tercijarnim djelatnostima, dok u Sjedinjenim Američkim Državama taj posao obavlja više od 55% zaposlenog osoblja. Zato primjena automatizacije nije još velika, posebno ne i zbog oskudice velikih financijskih sredstava koja se traže za takvu mehanizaciju i malog broja visoko stručnih specijalista za takvu vrstu rada. Dok se novostima automatizacije bogati narodi mogu barem nadati, u siromašnim zemljama je radna snaga toliko slabo plaćena da se automatizacija pokazuje kao prava »gospodarska ludost«.

Treći stupanj u razvoju industrijske civilizacije označen je pojavom kibernetike, koja je krajnji i savršeni cilj automatizacije. Strojevi ne samo produciraju bez ljudske pomoći, oni sada i sami misle. Poslije autonomije pokreta, slijedila je autonomija misli. Stroj se dokopao svih ljudskih prerogativa. Ne treba ovdje mnogo spominjati kibernetiku, jer o njoj postoji golema literatura i svatko o tome nešto zna.¹² Sigurno da je moguće konstruirati automatski mehanizam po uzoru na živi organizam, kao i stroj sličan ljudskom mozgu, ali je teško dokazati da su ti strojevi doista sposobni samostalno misliti. Njihova je moć u računanju daleko iznad čovjekove, ali im je zato sposobnost percepcije nevjerojatno mala, jer kompjuteri jedva mogu razlikovati predmet od njegove pozadine. Zato je MacLuhanova definicija elektronske tehnologije kao »produžetka centralnog nervnog sistema« odviše pozitivistička i opasno antropološka. Međutim, praktična primjena kibernetike u modernoj tehnologiji je golema i mnogostruka, tako da već danas možemo govoriti o pravoj revoluciji koju je kibernetika proizvela u elektronici, medicini, sociologiji, biologiji, kontroli i sistemu informacija. Ta je primjena blagotvorna, ali su joj posljedice na duži vremenski rok nepredvidive. Stoga treba reći da je kibernetika jednako povezana s pojavom izobilja u modernom društvu, kao i s raznim sistemima prisile u njemu, dapače i s reakcijama nasilja i eksplozijama mržnje na industrijalizirani svijet. Stroj nije samo izvor blagostanja, on je moćno sredstvo u rukama društva, jer se jedan dobro izrađen sistem standardiziranog mišljenja i življenja može ostvariti samo u obzoru suvremene tehnologije. Nedavno je Nobert Wiener pisao o blizini svjetske katastrofe, ako čovjek ponovo ne uzme u svoje ruke automatizaciju, jer koliko ima više strojeva i njihova je moć veća, toliko je potrebnije da čovjek otkrije u sebi svoju slobodu i da se odluči za jednu ljudsku mogućnost svoje sudbine.

¹² Aurel David, *La Cybernétique et l'humain*, Paris, 1965; Luis Couffignal, *La Cybernétique*, Paris, 1963; Luis Couffignal, *Les Machines à penser*, Paris, 1964; Grey Walter, *Le Cerveau vivant*, Neuchâtel, 1954; Nobert Wiener, *Cybernétique et Société*, Paris, 1952; Gilbert Simondon, *Du mode d'existence des objets techniques*, Paris, 1969.

Za održavanje idustrijske civilizacije i svijeta strojeva traži se sve veća intelektualna angažiranost, ali samo jednoga manjeg dijela čovječanstva. Zato se i stvaraju elite vrhunskih znanstvenika i nezamjenljivih stručnjaka, planera i tehničara, istraživača i nadzornika, dakle neke vrsti »izabranika« bez čije bi stalne pomoći taj golemi mehanizam aparata i automatizama prestao brzo funkcionirati. Naša je predodžba o tehničkom napretku često vezana uz stroj, a rijetko uz ljudski um. Tu dodirujemo osjetljivo pitanje tehnokracije, nove elitne kaste u industrijskom društvu, privilegirane klase tehnoqrata, koja je zamijenila staru klasu vlasnika i posjednika. Čini se da su u modernim demokracijama gospodarske odluke već odavno postale stvar tehničke kalkulacije i prava znanstvena pitanja, a ne više pitanja plebiscita i narodne volje. Samo će mali broj ljudi i grupa imati mogućnost da sudjeluje u bitnim odlukama ekonomije i politike, a ne cijeli narod kroz iskušnja i posredovanja poliarhije. U modernoj demokraciji razne »grupe pritiska« (*pressure groups*) postaju sve glasnije i moćnije, te usprkos načelima narodnog suvereniteta ozbiljno stavljaju u pitanje mehanizam klasičnog demokratskog ideala. Stručnost se sa svih strana uvukla u politiku. Najprije preko gospodarstva, jer je baš gospodarska stručnost zauzela najvažnije mjesto u političkim odlukama. Bauchard tvrdi da najviše 15 do 20 ljudi danas dirigira gospodarskom administracijom Francuske, pa se u njihovim rukama istovremeno sabrala golema politička moć. Nema samo skupih strojeva, nego i nezamjenljivih ljudi. Nijedna se odluka ne donosi bez konsultacije sa stručnjacima, a strojevi i kompjuteri indiciraju optimalnu političku soluciju. Građanin sve teže uspijeva razumom sudjelovati u političkim odlukama nacije, jer su odluke tako znanstveno obrađene da impliciraju sva predviđanja i sve mogućnosti, dapače uzimaju u obzir i samu nuklearnu strategiju! Jer, konačno, kako građanin danas može uopće još sudjelovati u definiranju jedne globalne gospodarske politike koja stavlja u pokret tako delikatne instrumente kao što su mjerenje inflacije? Kakav se sud građanina može očekivati o konkretnim političkim odlukama koje se odnose na internacionalnu monetarnu likvidnost? Tu je rascjep između neznanja naroda i znanja stručnjaka enormno velik i za sada praktički nepremostiv. Međutim taj se rascjep može još produbiti, jer mnoge stručne i tehničke odluke nisu samo u nesrazmjeru sa znanjem i shvaćanjem građana, nego one više nisu u srazmjeru ni sa znanjem političara.¹³ Tu je pravo izvorište tehnokracije, dominantnog ulaska stručnjaka u sferu politike, gdje političar postaje puki izvršilac volje stručnjaka. Tako vlast potajno prelazi u ruke tehnoqrata, a da demokracija ne prestaje biti javni govor nemoćnog naroda. Ako je prošlo vrijeme fizičkog ropstva, nije zato postalo nemoguće vrijeme intelektualnog ropstva.

Premda je danas iluzorno tražiti cjelovitu zamisao o suvremenom industrijskom društvu, nije lako izbjeći jednom drugom odlučnom pitanju, onome naime koji traži posljednje premišljanje o uspjehu čovjekova do-

¹³ James Burnham, *The Managerial Revolution*, London, 1943; Philippe Bauchard, *La mystique du Plan*, Paris, 1963; Jean Meynaud, *Les groupes de pression*, Paris, 1963; Jean Meynaud, *La Technocratie, mythe ou réalité?* Paris, 1964; Jean-Yves Calvez, *Introduction à la vie politique*, Paris, 1967; Alain Touraine, *Le mouvement de mai ou le communisme utopique*, Paris, 1968.

sluha sa strojem i uporno priziva obnavljanje svijeta. Budući da to bitno opredjeljenje ipak spada u ideologiju — kao i svaka druga prognoza ishoda sudbine — preskočit ćemo ovdje to raspravljanje. Međutim, u fenomenologiju industrijske civilizacije spadala bi svakako prognoza o budućoj opstojnosti smisla u radu i o izgledima humanizacije industrijskog prostora. Usprkos obećanjima koja su davana u povodu otkrića automatizacije i kibernetike, rad je ostao i dalje težak, premda na jedan suptilniji način: s dimenzijom duhovne frustracije i društvene beznačajnosti. Radnik mrzi rad i onda kada mu je taj dobro plaćen, jer njemu je uvijek teže to što je jednostavno radnik nego što je iskorištavani radnik. Tek bi možda jedna radikalna izmjena uvjeta i mjesta rada u društvenoj hijerarhiji bitno rehabilitirala njegov sadržaj. Da je rad radniku zaista izgubio svako dublje značenje pokazuje činjenica što se on potpuno okrenuo slobodnom vremenu kao svojoj velikoj nadi. Zacijelo je skraćenje radnog vremena utjecalo na to da je vrijeme razonode postalo veće, a time i važnije, ali se stječe dojam da je radnikovo izbjeglištvo u slobodu razonode izvršeno ipak najviše zbog odsustva smisla u radu. Kako bismo inače drugačije mogli rastumačiti euforičnost otkrića odmora i psihičku oznaku »rasterećenosti« u svim oblicima moderne zabave. Povijest pokazuje da u čovjeku pored *homo fabera* nerazdruživo živi *homo ludens*:¹⁴ čovjek igre, plesa, pjesme, glazbe, svetkovine, obreda, mita, priče, drame, putovanja i avanture. U primitivnim kulturama bila je uspostavljena sretna isprepletenost rada i odmora, međusobna komplementarnost truda i svečanosti. Protivno tome, u modernoj je civilizaciji relativna nesmislenost rada otuđila svoj drugi pol, zabavu, oduzimajući joj svojstvo iskupljenja. Moderni *hobby* nije klasični *otium*. Rad u sebi više nema ništa od igre, a igra ništa od ozbiljnosti. Dapače, kao što je u radu izgubljeno zadovoljstvo, tako je u igri izgubljena čistoća i prozirnost. Stoga razonoda ne pruža više čovjeku naknadu za mučan rad, nego je bijeg od rada i zaborav truda, osveta naporu, nedjeljna razuzdanost i ispražnjenje, igra na rubu života, nadražaj i lijek za kroničnu dosadu bivstvovanja. Nesreće, dakle, izlaze iz despiritualiziranog rada, koji inficira ništavilom zabavu, pa se sve napetosti i nezadovoljstva rada prenose u slobodno vrijeme. Da moderni čovjek u zabavi traži najprije izgubljene sadržaje rada, a ne ekstazu svečanosti, pokazuje činjenica što on izabire takve sporedne aktivnosti i zabave, koje su zamjena besmislenom radu ili reakcija na prazan rad. Ta je lista duga i indikativna: hazardne igre, oklade, sportska natjecanja, utrke konja, kocka, noćni klubovi, amatersko bavljenje zanatima, držanje životinja, vrtlarstvo. Sve je to dokaz da smanjenje radnog vremena ne znači uvijek povećanje sretnog vremena. Onaj koji ne nalazi radosti u svom trudu, naći će trud u svojoj radosti, kaže duhovito Thibon. Ne radi se, dakle, o tome da se rad učini lakšim, nego zdravijim, što se onda može odraziti i u zabavi, koja od noćnog pijanstva može postati svečanost usred čovjekova života. Stoga se smanjenje radnog vremena iskazuje kao opasnost i kao prilika.

Prema tome kako napreduje tehnička civilizacija, tako dužina slobodnog radnog vremena raste, a rada se smanjuje. U isto vrijeme, među-

¹⁴ Johann Huizinga, *Homo ludens*, Milano, 1967.

tim, rad postaje sve nužniji i nezahvalniji, a mehanizirajući se, ima tendenciju da izađe iz okvira intimnog života. Povijesno gledajući, rad je izgubio u osobnoj vrijednosti, pa jedini način da mu se vrati vrijednost ostaje mogućnost da se uvrsti u jednu širu društvenu perspektivu, koja kao svoju bitnu novost implicira upravo stjecanje novih prava u slobodno vrijeme. Raditi za proizvodnju strojeva, koji će omogućiti smanjenje rada i učiniti život lakšim — eto što može još danas opravdati napor u radu, a ne više radost u radu, jer takve je radosti sve manje, ako je ikada pravo i bilo.¹⁵ To gledište nije jedino. Mnogi smatraju da će samo ozdravljenje rada dovesti do ozdravljenja rasonode, jer se ljudska egzistencija ne da dijeliti na bolesni trud i na zdravi odmor. Zemaljski zavičaj je dat u totalitetu ili ga nema. Znači da su rad i dokolica podjednako otuđeni, pa ih treba zajedno revalorizirati. Dok Hegel predviđa da će vrijeme izvan rada biti pravo područje ljudske slobode, Heidegger shvaća istinsku djelatnost kao umjetnički čin. Estetika može spasiti sudbinu rada, ne više etika rada. No bez obzira na te teoretske kontroverzije, treba reći da se svaka humanizacija bitnih prostora ljudskog bića, dakle, jednako rada kao i rasonode, može isključivo odrediti u perspektivi neke nade, a ne besmisla, premda mnoge zabrinjavajuće tendencije u modernoj industrijskoj civilizaciji tu veliku nadu bolno odgađaju.

*

Na kraju ovog prikaza o mašiniziranom čovjeku stoji neizvjesnost i pitanje: kako izgleda prava slika svijeta strojeva? Je li ona mračna ili svijetla? Bilo bi svakako posve netočno ako bi netko prebrzo zaključio kako je naš iskaz prvenstveno upravljen na traženje samo negativnih strana suvremenoga industrijaliziranog života, koje onda lako postaju izlika za nadmoćnu propovijed kršćanstva. O tome ili o nekim drugim sličnim lukavstvima ovdje se uopće ne radi, nego o zahtjevima jedne egzaktne deskripcije, koja ne želi naivnim prešućivanjem negativnih strana života opravdati svoj optimizam. Jer, kao što je kršćanstvo bilo nekada optuživano za reakcionarni pesimizam, tako mu se danas može lako uputiti prijekor naivnog optimizma, premda su njegove prognoze, prije i sada, bile svakako više neka etička briga nego vizija sutrašnjice. Zato smo tu viziju, s njezinim znanstvenim i zbiljskim implikacijama, ostavili za kraj ovoga prikaza.

Mnogo od onoga što ta vizija sadrži ulazi danas u našu suvremenu civilizaciju kao njezin integralni dio, premda tek u vrhunskim izdancima i u najpozitivnijim tendencijama. Zahvaljujući tehničkom napretku neslućeno se povećala produkcija materijalnih dobara, produktivnost rada a smanjilo radno vrijeme. Dvije će teme dominirati sutrašnjim svijetom: bogatstvo i slobodno vrijeme. Povećanje životnog standarda sigurno će se nastaviti, jednako kao i skraćenje radnog vremena i to na dva načina: smanjenjem godišnjeg radnog vremena i produženjem školovanja. Prosječno trajanje radnog tjedna u Sjedinjenim Američkim Državama iznosilo je 1850. godine 70,6 sati, a 1950. godine 40,8 sati, dok se danas ozbilj-

¹⁵ Jean Cazeneuve, *Bonheur et civilisation*, Paris, 1966; Jean Dumazedier, *Vers une civilisation du loisir?* Paris, 1962.

no govori o uvođenju 32-satnog radnog tjedna. Fourastié daje ovakvu računicu: od 1750. do 1945. godine realna se dnevnicu u Sjedinjenim Američkim Državama povećala 12 puta. Dodamo li da se prosječan broj radnih sati po čovjeku smanjio za otprilike 25%, kao posljedica slobodne subote i produljenja vremena školovanja, vidimo da se ukupna realna naknada koju američki radnik stvarno prima u toku svojega života povećala 9 puta, dok bi se 18 puta bila povećala da je radno vrijeme ostalo konstantno. To znači da se korist tehničkog napretka podjednako raspodijelila između podizanja životnog standarda i skraćivanja radnog vremena.¹⁶ Osim toga, tehnički napredak je donio smanjenje fizičkog umora radnika, poboljšanje uvjeta rada, veće obrazovanje, intelektualizaciju života, porast ljudskih potreba, veću zdravstvenu skrb, smanjenje postotka smrtnosti — predznake jedne civilizacije izobilja. Danas su strojevi čišći, buka manja, tvornice udobnije, a automatizacija uspješnija. Jasno, ne može se podcijeniti ni porast životnog standarda u najrazličitijim društvenim strukturama, neka sveobuhvatnija socijalna pravda, prestanak urbane koncentracije radi jeftinog transporta, povećanje značenja tercijarnih zanimanja, razvoj higijene i turizma. U radu ima manje fizičke patnje, ali i manje intelektualne i moralne degradacije. Nakon svega, ne može nas se više vratiti na jedan predindustrijski svijet. Ako naša mehanizirana, tehnizirana i industrijalizirana epoha ima svoje neprilichnosti, nisu ih imale ništa manje ni sve druge epohe. Tehnika je sredstvo odgoja: obavezuje čovjeka na red, disciplinu, uči ga da vodi računa o zahtjevima materije i zbiljnosti, pa su strojevi i tehnika pobjeda reda, inteligencije, rada i efikasnosti. To je škola razumnosti, korisnosti, praktičnosti i dosjetljivosti. Ako stroj često depersonalizira, on nameće i jednu solidarnost koja ljude prisiljava da ostanu zajedno u radu, dapače protiv svoje želje i volje, što konačno znači da im je bratstvo zadano kao njihova uvijek moguća alternativa, koju ne treba tek promišljati. Pored toga, rad ima i jedno šire društveno značenje: civilizaciju moramo ne samo razvijati, već i sačuvati. Rad postaje vitalna dužnost i nužnost, jer treba zadržati dostignute prednosti civilizacije, koje danas nisu male. Suvremeni industrijski svijet ima u sebi mnogo svijetlih strana, ako ništa drugo onda on sigurno dopušta čovjeku da proširi prostore svoje slobode i svoje odgovornosti, a time da bitno pospješi svoju zrelost.

Tu tešku i ozbiljnu borbu za ljudski napredak nagriza dvije opasne tendencije. Jedna se odnosi na tehnicistički pozitivizam, koji u obliku pravog scijentističkog fideizma obećava da će samim poboljšanjem tehnologije riješiti sva sudbinska pitanja čovjeka i svijeta. Ta je rasprostranjena filozofija prisutna u mnogim vrijednim djelima našeg vremena¹⁷ i stvara mentalitet naivnih predrasuda da doba strojeva automatski donosi »sretno« vrijeme. Da je ta hipoteza pogrešna, pokazuje druga tendencija, ona, naime, koja uzvisuje ovu našu zapadnjačku u racionalističku civilizaciju do te mjere da zaboravlja na tragični konflikt bogatih i siromašnih naroda. Uzrok tom planetarnom rascjepu treba tražiti upravo u spomenutom mentalitetu koji s materijalističkim temeljem i kozmopolit-

¹⁶ Jean Fourastié, *Civilizacija sutrašnjice*, Zagreb, 1968, str. 146; Jean Fourastié, *La grande métamorphose du XX siècle*, Paris, 1961.

¹⁷ Charles R. Walker, *Tehnologija i civilizacija*, Zagreb, 1968.

skom aspiracijom uzima svjetsko bogatstvo kao svoju isključivu baštinu i jedinu pravdu. Baš zbog toga bogatstvo jednih postaje siromaštvo drugih, pa se stvara »treći svijet« proleterskih naroda, izvrnuta i tragična slika civilizacije obilja i dokolice. Poremećena ravnoteža između razvijenih i nerazvijenih postaje tamna sjena na savjesti suvremenog čovjeka. Statistike pokazuju da 25% ukupnog stanovništva uživa 80% svjetskog dohotka. Pučanstvo Sjeverne Amerike koje sačinjava svega 9% svjetskog stanovništva realizira 43,66% svjetskog dohotka i zajedno sa stanovništvom Zapadne Evrope raspolaže s 71% svjetskog dohotka. Stanovništvo Sjedinjenih Američkih Država ima 40 puta veći dohodak od stanovništva nerazvijenih zemalja, a predviđa se da će uskoro ta razlika biti veća od 100 puta. Bogatstvo i siromaštvo imaju jednaka svojstva da se sami množe: bogatstvo producira nova bogatstva, a siromaštvo stvara novo siromaštvo. Zbog toga više od 2/3 svjetskog stanovništva nema najelementarnijih uvjeta za ljudski život. Dok na jednom kraju svijeta ljudi ne znaju što će s bogatstvom i slobodnim vremenom, na drugom kraju umiru od gladi, zaraženi, nepismeni i podivljali od iznemoglosti i oskudice. O tome postoje bezbrojna svjedočanstva i ne treba ih ponavljati.¹⁸ Situacija je toliko teška da mnogi sumnjaju da će se ona uopće moći riješiti u okviru današnjih vladajućih ideologija. Ne traži li se možda jedna nova civilizacija koja će tek dati odgovore na tragične zazine što ih siromaštvo i želja za opstankom uzvikuju u jednom svijetu izobilja?

*

Budućnost je već počela. Postindustrijsko društvo je novo ime za civilizaciju sutrašnjice, koju znanost o budućnosti, futurologija, opširno proriče. Razmnožio se znanstveni profetizam svih provenijencija, a s kongresa i simpozijuma pljušte najrazličitije prognoze tehnološke eshatologije. Planiranje i predviđanje dolazi u središte suvremenog znanstvenog zanimanja, a industrijska civilizacija očekuje otkrivanje vlastitog smisla od budućnosti koja nadolazi. Ima u svemu tome mnogo znanstvene ozbiljnosti i humanističke skrbi, ali i opsjenarstva i zle senzacije, jer je horoskop čovječanstva — od Nostradamusa do Roberta Jungka — ostao jednako mračan i zanimljiv kao i naš osobni, pa nije ni od izbje-gao magiji znatiželje i igri lakomislenosti. To, međutim, ne mora značiti da futurologija nema znanstvenih temelja i da se nje treba odreći, već jedino to da će biti uzaludno svako razmišljanje o budućnosti koje ne bude htjelo uzeti u obzir sve pretpostavke i mogućnosti ljudske slobode, zlo u čovjeku, neki iracionalizam na dnu razumske strukture svijeta i otpornost sudbine.

Prema futurolozima Danilu Bellu i Hermanu Kohnu postindustrijsko društvo će karakterizirati nekoliko osnovnih fenomena: cjelokupnom industrijom upravljat će kibernetika, tako da će većina radništva prijeći iz primarne u tercijarnu i kvartarnu djelatnost, dok će osnovni činilac napretka biti u novom sistemu obrazovanja i tehnološkim inovacijama.

¹⁸ François Perroux, *L'Europe sans rivages*, Paris, 1954; Georges Balandier, *Lé »Tiers monde«*, Paris, 1955; Josué de Castro, *Géopolitique de la faim*, Paris, 1956; Pierre Moussa, *Les nations prolétaires*, Paris, 1959; Louis-Joseph Lebret, *Souciède ou survie de l'Occident?* Paris, 1962; Louis-Joseph Lebret, *Le drame du siècle*, Paris, 1960.

Najveće se promjene očekuju u sistemu informacija, gdje će uvođenje kompjutera čudnovato preobraziti dosadašnji način komunikacija. Razna tehnička dokumentacija i znanstvene informacije toliko su porasle da su tradicionalne metode prenošenja novih naučnih i tehničkih informacija potpuno zatajile. Kompjuter će moći, s milijardu operacija u sekundi, uskladištiti, preraditi i obraditi sve probleme s kojima će se susretati postindustrijsko društvo. Treba pretpostaviti da će do 1980. godine svega nekoliko kompjutera moći nadomjestiti čitavu pisanu dokumentaciju koja postoji na svijetu. Kompjuteri će raditi u »realnom vremenu«, tj. predavat će sve svoje informacije, u obliku odgovora na postavljena pitanja, u ritmu normalnog razgovora. Tako će čovjek moći dobiti sve informacije, lako, brzo i jednostavno, kao da razgovara sa svojim susjedom.¹⁹ S obzirom na novu tehnologiju kompjutera i njegovih »sistema informacija«, obrazovanje u klasičnom smislu bit će potpuno nedovoljno. Uloga će tehno-kracije porasti, a radništva opasti. To stajalište zastupa, pored mnogih drugih, i sociolog Alain Touraine, koji proriče još veću moć društvenih grupa što se stvaraju iz novih proizvodnih snaga obrazovanja i znanosti. U društvu gdje vlada apsolutna dominacija automatizacije i kompjuterskog sistema informacija, sveučilišta, stručne škole i znanstveni instituti postaju rodišta novih društvenih struktura. Tu se koncentrira golemo znanje, a u suvremenom društvu znanje je potencijalno daleko veći izvor moći nego što su to novac i rad. Ako je istina da su znanje i tehnološki napredak pokretači novog društva, kao što je akumulacija kapitala bila pokretač starog društva, zar onda sveučilišta ne zauzimaju isto mjesto u društvu što su ga nekada zauzimale tvornice? Stoga su studenti u jednakom položaju kao i radnici u XIX i početkom XX stoljeća: nosioci su društvenog razvoja i bogatstva, a ipak u stalnom socijalnom položaju zavisnosti i nemoći.²⁰ Tehnička se inteligencija doduše nalazi u žarištu novih sistema proizvodnje, ali, nedovoljno manipulirana, osjeća svoju odalečenost od centra odlučivanja, a time i neko svoje pravo da se njima približi. Tako studenti, ili kako ih Touraine još naziva »radnici znanosti«, postaju društvena elita budućnosti, premda su danas još uvijek izvor revolucija i kontestiranja, jer žive u jednom svijetu neprevladanih protuslovlja između izvora moći i izvora znanja.

U postindustrijskom društvu će se nastaviti sadašnja demografska eksplozija, tako da će na Zemlji biti dvostruko više ljudi nego što ih ima danas. Ratova neće biti, makar da će nerazvijena područja dugo ostati izvori nemira i sukoba. Johan Galtung ide tako daleko da predviđa kako će s vremenom potpuno izbljedjeti nacionalni identitet, istisnut od moćnih procesa »međunacionalne identifikacije«. ²¹ U civilizaciji sutrašnjice znanost će biti dominantna u tolikoj mjeri da će potisnuti sve elemente različnosti, jer ona ne pozna granice i jezike, nego unificira jedinstvenim znanstvenim znakovima svekoliku zbiljnost. To će dovesti do potrebe uspostavljanja gospodarske integracije, pa je na vidiku jedan opći svjetski plan razvoja, koji osim gospodarstva, predviđa i planiranje svjetskog

¹⁹ Jean-Jacques Servan-Schreiber, *Američki izazov*, Zagreb, 1968.

²⁰ Alain Touraine, *La société postindustrielle — naissance d'une société*, Paris, 1969; Alain Touraine, *La mouvement de mai ou la communisme utopique*, Paris, 1968.

mira, jer samo rat može ugroziti izobilje postindustrijskog društva. To opće planiranje moguće je zato što futurologija proriče da će i politika biti podvrgnuta univerzalizmu znanosti, a ne interesima izabranih naroda i njihovih ideologija. U psihološkom pogledu, spomenuta unifikacija znanosti najviše će se infiltrirati u svijest pojedinaca preko sredstava masovnih komunikacija i kompjuterske tehnike. Prorok te elektronske revolucije je MacLuhan koji u sredstvima masovnih komunikacija vidi ostvarenje čovjekove čulne potpunosti i povećanje njegove perceptivne sposobnosti: čovjek počinje nositi svoj mozak izvan svoje lubanje i svoje živce izvan svoje kože. Sve to stvara uvjete za procvat nove općeljudske kulture, koja, zahvaljujući televiziji i kompjuterima, pretvara svijet u svima prisutno kazalište: nema više izabranih vremena i zatvorenih prostora, sve se događa odjedanput i na čulni dohvat svih ljudi. Tu opću svijest možemo nazvati i plemenskom ili grupnom svijesću, jer planet postaje veliko selo, gdje svatko o svemu sve zna. Na kraju povijesnog procesa koji je započeo devalvacijom riječi i nastavio se apoteozom slike stoji integrirana svijest i ostvarenje čulne ispunjenosti.

Na žalost, u svim futurološkim spekulacijama ima mnogo više racionalističkog pozitivizma i njegova obaveznog pratioca građanskog optimizma, nego realizma koji bi bio dostojan suparnik današnje duhovne situacije i njezinih zbiljskih teškoća. Do tehnokratskog Edena nas može dovesti tehnički um, ali ćemo do sretnije budućnosti sigurno stići samo naporom cijela čovjeka, znači angažmanom njegova razuma, volje, dobrote, srca i tijela. Svijet se neće obnoviti bez prisutnosti Duha, makar koliko u njemu raslo bogatstvo i množio se raskoš. Osim toga, ta buduća sreća mora biti zajednička ili je uopće neće biti. Gozba se, međutim, priprema za izabrane: za bijele i umne, za zdrave i bogate. Zato se danas i govori toliko o boljoj budućnosti, a gotovo nikako o pravednoj budućnosti. Preskočili smo pravdu i egzaltirali blagostanje, pa nalikujemo farizejima i hipokritama koji propovijedaju milostinju, a čuvaju zlato. Ako se naša volja može vezati uza sve atraktivnosti civilizacije izobilja, naša će opreznost dopustiti sve mogućnosti, pa i onu najbezumniju, kao što je raspad svijeta i ludost mudrih, jer ništa nije nemoguće kad je čovjek slobodan i moćan. Mnogo se toga izmiješalo u vizijama o sutrašnjem čovječanstvu pa bi otkriće prikrivenih motiva bilo za naš udes spasonosnije od otuđenja u iščekivanju budućnosti koja se po logici pozitivističkog uma mora neizostavno približiti. Postoji opasnost da se mitološki fatum uvuče u prosvjetiteljstvo racionalizma. Ako na nj upozoravamo, ne znači da ga proričemo, jer ima danas, na sreću, u svijetu sve više onih koji otvorenih očiju gledaju kako čudnovato zajednički idu bljesak oružja i bljesak zlata.

Po svojim zahtjevima sve su te vizije odraz suvremene duhovne situacije, pa treba reći da ljudi nemaju samo onakvu budućnost kakvu stvaraju nego da imaju i onakvu sadašnjost kakvu budućnost priželjkuju. Zbog tih razloga tema o našoj budućnosti spada u fenomenologiju industrijske civilizacije.

²¹ Manking 2000, London, 1969.